

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

Яремчук В.Д., к.і.н., доцент, професор кафедри
загальної теорії держави і права ЛьвівДУВС

Особливості формування прав і свобод людини у контексті сучасного правопорозуміння

Висвітлюються особливості формування розуміння прав і свобод людини у конкретно-історичних умовах. Показано нормативно-правове закріплення прав і свобод людини у відповідних документах впливових міжнародних організацій та національному законодавстві України.

Ключові слова: права і свободи людини, покоління прав і свобод людини, негативне та позитивне право, міжнародні та національні правові стандарти прав і свобод людини.

Освещаются особенности формирования понимания прав и свобод человека в конкретно-исторических условиях. Показано нормативно-правовое закрепление прав и свобод человека в соответствующих документах влиятельных международных организациях и национальном законодательстве Украины.

Ключевые слова: права и свободы человека, поколения прав и свобод человека, негативное и позитивное право, международные и национальные правовые стандарты прав и свобод человека.

The peculiarities of the understanding of human rights and liberties in the concrete historical period are lighted in the article. The legal-normative confirming of human rights and liberties in the documents of international organization and national legislation of Ukraine is demonstrated.

Key words: human rights and liberties, generation of human rights and liberties, negative and positive law, international and national legal standards of human rights and liberties.

Постановка проблеми. Розуміння поняття «права і свободи людини» багатомірне. Воно не має якоїсь встановленої дати народження чи такого ємкого всеохоплюючого визначення, що задовольняло б своїм змістом повною мірою всіх. Відповідно до природно-правового вчення права і свободи людини ґрунтуються на тому, що *а)* усі люди вільні від народження, *б)* свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншим і загальному благу та *в)* межі свободи може визначати тільки закон, який є мірою свободи (тобто все, що не заборонене, те дозволене). Водночас, згідно з позитивістським підходом до природи прав і свобод людини та її взаємовідносин з державою, права і свободи людини, їх обсяг і зміст визначає держава. І хоча у сучасному світі вони знайшли закріплення у конституціях держав¹, але й ті, й інші держави зорієнтовані на охорону прав і свобод людини.

Вказані підходи щодо розуміння наповнення та меж прав і свобод людини не виступають як антиподи, а засвідчують єдність неантагоністичних протилежностей, підкреслюють необхідність пошуку синтетичних шляхів щодо більш повного охоплення та наповнення такого об'ємного поняття як «права і свободи людини».

Стан дослідження проблеми. Питанням становлення та розвитку прав і свобод

¹ У конституціях США, Франції, Італії, Іспанії втілена природно-правова, а в конституціях ФРН, Австрії – позитивістська концепція прав людини. Чинна Конституція України спирається на природно-правову концепцію прав людини.

людини у філософсько-правовому аспекті, теорії держави і права, історії держави і права зарубіжних країн, у галузі адміністративного права та адміністративної діяльності, обмеження прав людини як у міжнародному праві, так і в національному кримінальному процесуальному законодавстві значну увагу приділяли такі знані сучасні вітчизняні та зарубіжні вчені як А. Ан-Наїм, М. М. Антонович, О.М. Бандурка, В.О. Бахін, Гарольд Дж. Берман, Є.О. Гіда, Л.І. Глухарєва, О.І. Граділь, О.В. Гришук, Ю.М. Грошевий, В.І. Гуменюк, В.Н. Денісов, Дж. Донеллі, І.Я. Дюрягін, Б.С. Ебзеєв, Ю.Є. Зайцев, Є.Ю. Захаров, Г.В. Ігнатенко, К.Ю. Ісмайлов, Н.С. Карпов, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, Л.М. Лобойко, Е.А. Лукашева, Дж. МакБрайд, С.І. Максимов, В.Т. Маляренко, А.В. Малько, Б.В. Марков, О.А. Мартиненко, О.Р. Михайленко, М.М. Моїсеєв, В.В. Назаров, М.С. Небєська, О.В. Негодченко, В.С. Нєрсєсянц, Т.Н. Нуркаєва, А.Ю. Олійник, І.М. Панкевич, О.В. Петришин, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, Ю.І. Римаренко, О.І. Романюк, І.Л. Самсін, О.Ф. Скакун, Р. Циппеліус, В.Є. Чиркин, С.В. Шевчук та ін.

Проте, глобальні виклики сучасності, невирішені проблеми, нові завдання, що ставлять передусім, перед правоохоронними органами при розкритті та розслідуванні злочинів, судами в процесі захисту прав і свобод людини і громадянина, змушують повертатися знов і знов до проблеми прав і свобод людини.

Виклад основних положень. Ми візьмемо на себе сміливість висвітити генезис основних витоків, елементів, складових прав і свобод людини через призму сучасних наукових підходів та міжнародної й вітчизняної юридичної практики. З точки зору часу і конкретно-історичних умов виникнення прав і свобод людини, у результаті їх наукової систематизації з'явилася теорія трьох поколінь:

1) *перше покоління прав і свобод людини* є основою індивідуальної свободи, яка розпочинається від ідеї про природні права, що виникла ще за часів Давньої Греції, формулювання римської сентенції — *Libertas est potestas faciendi id, quod iure licet* (Свобода — це можливість робити те, що дозволене правом), і кваліфікується як *система негативних прав*, що зобов'язують державу утримуватися від втручання у сфери, врегульовані цими правами від часу перших актів англійського конституціоналізму XIII—XVII ст.ст., що закріплюють права і свободи людини (Велика хартія вільностей 1215 р.; Петиція про права 1628 р.; Habeas Corpus Akt — Закон про недоторканність особи 1679 р.; Білль про права 1689 р.) до американських декларацій, конституцій та французької декларації другої половини XVIII ст. (Декларація прав Вірджинії 1776 р.; Декларація незалежності США 1776 р.; Конституція США 1787 р.; Білль про права 1791 р.; Декларація прав людини і громадянина 1789 р.) та ін.

Саме у цей період, який пов'язаний з руйнуванням станових рамок середньовічного суспільства, розвитком буржуазних відносин та утвердженням буржуазного суспільства з його законодавчими актами, рівноправність з ідеальної категорії почала втілюватись в реальну дійсність, набувши конституційного або іншого законодавчого оформлення, а принцип юридичної рівності, який став основою універсальності прав і свобод людини, надав їм справді демократичного характеру; «нове право», — справедливо вказував Гарольд Дж. Берман, маючи на увазі революційні перетворення в Англії, Франції, США, — «необхідно розуміти як частину тих зрушень у всій системі поглядів, які відбувалися в той період на Заході» (переклад українською мовою — Я.В.) [1, с. 94];

2) *друге покоління прав і свобод людини* — *соціальні, економічні, культурні*, сформувалося у процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу після Першої світової війни. Однак, ці

вимоги зробили більший вплив на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право після Другої світової війни, коли завдяки бурхливому розвитку виробництва склалися реальні передумови для задоволення соціальних потреб громадян. Це покоління прав людини називають ще *системою позитивних прав*, внаслідок того, що вони не можуть бути реалізовані без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення.

Соціальні, економічні та культурні права дістали нормативне вираження у Загальній декларації прав людини, прийнятої й проголошеної в резолюції 217 А (III) 10 грудня 1948 р. Генеральної Асамблеї ООН², в двох провідних міжнародних пактах ООН 1966 р. (про громадянські і політичні права та про економічні, соціальні і культурні права), які разом з Декларацією складають так звану Хартію прав людини, а також у низці конституцій ХХ ст. (зокрема, Мексиканських Сполучених штатів від 5 лютого 1917 р.; Італійської Республіки від 2 грудня 1947 р.).

Тільки під егідою ООН за післявоєнні роки було розроблено і прийнято понад 50 декларацій і конвенцій з питань прав людини. Багато таких документів приймалися такими міжнародними організаціями як ЮНЕСКО, Міжнародною організацією праці тощо. На шляху становлення сучасного інституту прав і свобод людини, зазначає О.В. Петришин, помітна роль належить документам конференцій з людського виміру загальноєвропейського процесу держав-учасниць НБСЄ, Заключному документу Гельсінської наради держав (1992 р.) і низці інших важливих документів [2, с. 451];

3) *третє покоління прав і свобод людини – колективні права*³ народів (націй), тобто права всього людства, що ґрунтуються на солідарності людей, їх належності до якоїсь спільності (асоціації), постали і розвиваються після Другої світової війни, відображені формально в документах, що вийшли під егідою ООН. Це так звані права солідарності – право на мир, на безпечне для життя і здоров'я, довкілля, на соціальний і економічний розвиток, на міжнародне спілкування, на спільну спадщину людства, а також право на комунікацію. Особливість цього різновиду прав полягає в тому, що вони здійснюються не окремим індивідом, а колективно (народом, нацією, суспільством, громадою, асоціацією) [3, с. 166].

Становлення третього покоління прав людини пов'язане з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни; вперше формально відображені в документах, що вийшли під егідою ООН у 80-ті роки ХХ ст. Глобальні світові проблеми у свою чергу призвели до інтернаціоналізації та уніфікації юридичних формулювань прав людини, створення міжнародних (або континентальних) пактів про права людини, законодавчої співпраці країн у питаннях про права людини, набуття міждержавного (інтеграційного) характеру законодавствами (особливо конституційного) тих держав, що підписали міжнародні пакти про права людини тощо.

У ХХІ ст. відбувається становлення четвертого покоління прав і свобод людини, яке пов'язане з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо. Ці права і свободи, вказує О.Ф. Скакун, – результат втручання у психофізіологічну сферу життя людини [4, с. 64-67].

² За рішенням Генеральної Асамблеї ООН День прав людини відзначається у всьому світі щороку 10 грудня.

³ До цього покоління запропонував включити лише колективні права французький учений К. Васак.

Така увага до прав людини не випадкова. Права людини, слушно зауважував А. Ан-Наїм, є всезагальними, «тобто це такі права, якими наділена кожна людська істота просто по праву народження» [5, с. 238].

Хоча Загальна декларація 1948 р. не є обов'язковим до виконання законодавчим документом, однак більшість юристів доводять, що вона вже здобула обов'язкову юридичну силу на основі міжнародних договорів і практики, так як знайшла закріплення в конституціях і застосування у судах багатьох країн. Цей факт підтверджує прозорливість тези Георга В.Ф. Гегеля, що «*договори*, на яких ґрунтуються зобов'язання держав відносно одна одної, *мають виконуватись*» [6, с. 288].

З розвитком європейської спільноти, уряди держав – членів Ради Європи підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція). Цей документ гарантував громадянам держав членів Ради Європи дотримання їхніх конституційних прав, встановлює не лише найбільш вдалу у світі систему норм міжнародного права для захисту прав людини, але й одну з найбільш розвинутих форм міжнародної юридичної процедури.

Три основні риси надають Конвенції особливого значення:

- права і свободи кожної людини гарантовані державами-учасниками, або, як вони іменуються на міжнародно-правовій мові, «Домовленими сторонами»;
- вперше в рамках міжнародного договору про захист прав людини був створений конкретний механізм їх захисту;
- парламенти і судові органи отримали тверду основу в галузі прав людини для прийняття і тлумачення законів.

Конвенція передбачає можливість обмеження певних прав і свобод людини з аналогічних підстав. Ст. 17 закріплює таке положення: «Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції». Крім того, ст. 18 Конвенції проголошує: «Обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені» [7, с. 12].

Аналізуючи значення цього європейського документа О.І. Романюк справедливо вважає, що в сучасних умовах Конвенція є джерелом права. Цей умовивід не випадковий, бо традиційно під джерелом права розуміють спосіб зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість [8, с. 23].

Для того щоб ефективно захищати права людини і належним чином реагувати на їхнє порушення, створені відповідні міжнародні структури, до яких, перш за все, належать Європейський суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН проти катувань, Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок.

Україна протягом 1990–2006 рр. прийняла відповідні закони щодо ратифікації та приєднання до тих міжнародних нормативно-правових актів, які покладені в основу діяльності перерахованих інституцій.

Вперше на конституційному рівні в Конституцію України було включено окремий розділ, спеціально присвячений тематиці, що розглядається: «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина». Ст. 3 Загальних положень Конституції України, які характеризуються підвищеними конституційними гарантіями, закріплює як вихідну

засаду правової, демократичної, соціальної державності положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії повинні визначати зміст і спрямованість діяльності Української держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини розглядаються в Конституції України як головний обов'язок держави. Так, не допускається згідно з Конституцією України внесення до неї змін, якщо вони спрямовані на ліквідацію або обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Також в Основному законі України зазначається, що конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1 ст. 64).

У Законі України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р. визнано Конвенцію чинною на національному рівні. У відповідності до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Крім того, якщо міжнародним договором, який вступив у законну силу в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору (відповідно до вимог Закону України «Про міжнародні договори і угоди»).

15 січня 1998 р. набрав чинності Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». 14 квітня того ж року Верховна Рада України обрала першого в історії держави Уповноваженого з прав людини.

Особливі форми міжнародного контролю передбачено Європейською конвенцією про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р., яку Україна ратифікувала 5 травня 1997 р. Відповідно до цієї конвенції діє Європейський комітет про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Розглядаючи міжнародно-правові стандарти обмеження конституційних прав громадян у кримінальному провадженні, неможливо оминати діяльності Європейського суду з прав людини, рішення якого впливають на удосконалення стандартів обмеження конституційних прав і який є постійнодіючим судом у м. Страсбурзі.

У цьому контексті варто зазначити, що Україна визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Згідно зі ст. 55 Конституції України, кожний громадянин має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися по захист своїх прав і свобод до відповідних судових органів чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Відповідно до ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди повинні застосовувати при розгляді справ практику Європейського суду, тобто його прецедентне право, як джерело права України.

Не можна не згадати ще однієї складової, без якої Конвенція не мислила свого майбуття, це – турбота про права дитини. Статтею 3 Конвенції прямо передбачено, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує

гідність, поведженню або покаранню. У той же час Європейським судом з прав людини визнано, що жорстоке поведження з дитиною, зокрема насильство над дітьми в сім'ї, яке не було вчасно попереджене чи зупинене державою, може призвести до порушення ст. 3 Конвенції. а також ст. 1 «Зобов'язання додержувати поваги до прав людини», ст. 2 «Право на життя», ст. 4 «Заборона рабства і примусової праці», ст. 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя», ст. 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту» і, навіть, ст. 14 «Заборона дискримінації».

Європейський суд однозначно визнав, що насильство в сім'ї завжди зачіпає інтереси дитини, навіть у разі, якщо відбувається між дорослими членами родини. Дітям належить право на особливий захист з боку суспільства від будь-якої з форм дискримінації чи пригноблення, а також від будь-якого зловживання владою в сім'ї. Систематичне вчинення насильства щодо дитини або в її присутності вважається вагомим підставою для обмеження або позбавлення кривдника його прав щодо дитини (права спілкування, проживання, інших форм контакту з дитиною тощо). У цьому контексті варто зазначити, що Європейський суд визнає єдність стандартів ООН та Ради Європи у сфері жорстокого поведження з дітьми, посиляючись у своїх рішеннях на Конвенцію ООН про права дитини – так званої «світової конституції прав дитини», яка проголошує право на рівень життя, достатній для забезпечення розвитку дитини, ліквідації насильства і ліквідації сексуальної та економічної експлуатації дітей (цікаво, що Конвенція ООН про права дитини була ратифікована Україною Постановою Верховної Ради Української РСР від 27 лютого 1991 р. та набула чинності вже для незалежної України 27 вересня 1991 р.).

Проте Україна останнім часом входить до складу держав-лідерів (Росія, Туреччина, Румунія) за кількістю справ, які знаходяться на розгляді Європейського суду з прав людини. Найбільш поширеними зверненнями (скаргами) громадян України до Європейського суду є заборона катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поведженню чи покаранню; право на свободу та особисту недоторканість. Ці приклади порушення прав людини викликають справедливе обурення громадськості, правозахисників та вимагають активізації дій судових органів України. З цього приводу слушною є думка М.М. Антонович, що «відставання судової практики застосування міжнародно-правових актів щодо прав людини від конституційних положень щодо статусу міжнародних договорів у національному праві є типовим для всіх держав, навіть для тих європейських країн, де право Європейської конвенції тривалий час застосовується паралельно з національним правом» [9. с. 342].

Висновки. Таким чином, права і свободи людини у контексті сучасного праворозуміння багатогранне поняття, що включає у себе безліч підходів, які закріплені у правовому полі на міжнародному та інших рівнях, стало об'єктом вдосконалення національного законодавства, предметом наукових досліджень. Сучасні правові реалії спонукають до пошуків таких шляхів вирішення спірних питань щодо прав і свобод людини, які б виходили із кращих досягнень світової правової думки та мали універсальний характер. Є, зокрема, пропозиції (Назаров В.В.), що застосування міжнародно-правових стандартів обмеження конституційних прав і свобод громадян може здійснюватися за кількома напрямками: шляхом дублювання відповідних норм в національному законодавстві або за допомогою інкорпорації норм міжнародного права в національне законодавство. Л.І. Глухарева говорить про «універсальну концепцію прав людини» та вважає, що категорія універсальних прав суміщає

міжцивілізаційні цінності і будується на основі принципу симфонізму, єдності в різноманітті... [10, с. 210, 212]. Є й інші, часом абсолютно протилежні, думки.

Ми погоджуємось з виваженою позицією харківських вчених-юристів, що для того, щоб права і свободи були максимально реалізовані в суспільстві (державі), стали невід'ємними елементами правової культури особистості і суспільства, потрібен процес довготривалого поступу України на шляху становлення правової державності, акумуляції національною правовою системою загальноновизнаних державно-правових цінностей, формування незалежної і авторитетної судової системи захисту прав і свобод людини і громадянина. Цей процес має супроводжуватися цілеспрямованою і копіткою роботою з правового виховання населення і посадових осіб державних органів. Разом з тим, на нашу думку, варто особливу увагу приділити правовій освіті, без якої неможливо розвивати відповідні навички у розумінні прав і свобод людини, та орієнтуватись на закріплення загальнолюдських цінностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берман Дж. Гарольд. Вера и закон: примирение права и религии / Гарольд Дж. Берман // Пер. с англ. яз. (Harold J. Berman. Faith and Order. The Reconciliation of Law and Religion. Scholars Press, Atlanta, 1993). — М.: Московская школа политических исследований, 2008. — 464 с.
2. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О.В. Петришина. — Х.: Право, 2011. — 584 с.
3. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. — 684 с.
4. Скаун О.Ф. Теорія права і держави: Підручник / О.Ф. Скаун // 3-тє видання. — К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. — 524 с.
5. Ан-Наим А. На пути к исламской реформации (гражданские свободы, права человека и международное право) / А. Ан-Наим. — М.: Музей и общественный Центр имени А. Сахарова, 1999. — 284 с.
6. Гегель Георг В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Георг В.Ф. Гегель; пер. з нім Р. Осадчука та М. Кушніра. — К.: Юніверс, 2000. — 336 с.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї: зб. законодав. і нормат. актів: (офіц. текст) / Упоряд. Ю.В. Паливода. — К.: ПАЛИВОДА А.В., 2012. — 120 с.
8. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Посібник / П.М. Рабінович. — К.: ІСДО, 1995. — 236 с.
9. Антонович М.М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: Теорія і практика / М.М. Антонович. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 384 с.
10. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире / Л.И. Глухарева. — М.: Юристъ, 2003. — 304 с.